

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift en de traditie van de Negen Besten

Anrooij, W. van; Verbij-Schillings, J.

Citation

Anrooij, W. van. (2021). De kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift en de traditie van de Negen Besten. In J. Verbij-Schillings (Ed.), *Werken uitgegeven door 'Gelre', vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht* (pp. 289-298). Hilversum: Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3249301>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3249301>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het Berghse kroniekenhandschrift

Redactie Wim van Anrooij
& Jeanne Verbij-Schillings

De kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift en de traditie van de Negen Besten

WIM VAN ANROOIJ

Het Berghse kroniekenhandschrift ('s-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095) kan worden verbonden met het hertogdom Gelre, het is er zo goed als zeker ontstaan. Het voorkomen van het wapen van de heren van den Bergh voorin het handschrift (f. 1*v), in combinatie met de datering van de totstandkoming van het boek ca. 1450-1460, maakt aannemelijk dat Willem II van den Bergh (1404-1465) – een van de machtigste leenmannen van de Gelderse hertog Arnold van Egmond (1410-1473) – de eigenaar was en mogelijk zelfs de opdrachtgever.

Het handschrift bevat weliswaar geen kroniek van Bergh, maar wel een van Gelre (f. 214r-222r), het vroegste voorbeeld van Gelderse geschiedschrijving in de volkstaal.¹ Het betreft een annalistische kroniek in proza die inhoudelijk georiënteerd is op het hertogdom Gelre, met daarin bijzondere aandacht voor de hertogelijke dynastie. Dit laatste blijkt ook uit de inhoudsopgave voorin het handschrift, waarin de tekst als volgt wordt aangekondigd: 'Hijr begynnen die cronijcken der heren van Gelre' (f. 12*r). De oriëntatie van de Gelderse kroniek op de Gelderse landsheren wordt tevens gevisualiseerd in het handschrift: aan het begin van de kroniek komt een afbeelding voor van de hertog van Gelre (f. 213v). De tekst vermeldt als laatste jaartal 1437 (f. 221r).

In de kroniek van Gelre worden mededelingen over de Gelderse geschiedenis afgewisseld met belangrijke gebeurtenissen in aanpalende of ook verder weg gelegen vorstendommen, maar ook worden bijvoorbeeld mededelingen gedaan over kloosterstichtingen en het weer. Uit de inhoud van de kroniek blijkt dus dat de Gelderse geschiedenis niet op zichzelf staat, maar vervlochten is met wat er elders in de Lage Landen en in het aanpalende Nederrijng gebied gebeurde. Gegeven de totstandkoming van het Bergse kroniekenhandschrift ca. 1450-1460 kan worden vastgesteld dat de Gelderse kroniek niet werd geactualiseerd toen hij in het handschrift werd opgenomen. Arnold van Egmond, wiens aantreden als hertog van Gelre in 1423 wordt vermeld in de kroniek (f. 220r), was in de jaren vijftig overigens nog altijd in functie.

In het openingsgedeelte van de Gelderse kroniek komt een reeks namen voor van bekende figuren uit de bijbel en de wereldgeschiedenis. Bij vijf wereldlijke heersers – Hector van Troje, Alexander de Grote, Julius Caesar, Karel de Grote en Godfried van Bouillon – zal ik nader stilstaan in deze bijdrage. Ik zal laten zien dat achter dit namenrijtje een traditie schuilgaat, de traditie van de Negen Besten.

¹ Zie over deze tekst uitgebreid de bijdrage van Johan Oosterman in deze bundel (pp. 261-275).

Gelderse geschiedenis in het kader van de heilsgeschiedenis

De Gelderse geschiedenis is niet alleen vervlochten met gebeurtenissen in andere vorstendommen, maar maakt ook deel uit van de heilsgeschiedenis. Dit blijkt uit de opening van de kroniek. Een dergelijke opening komt in het Berghse kroniekenhandschrift alleen voor bij deze tekst. Het betreft een passage die vooraf gaat aan de regionale geschiedenis en die het best kan worden omschreven als een wereldhistorische inleiding, hoe bescheiden deze verder ook van omvang is. Het begin van deze passage luidt als volgt:

Vander tijt dat Adam gemaect was eer Got ter werlt quam soe wasset eenendvijftich jair ende XCIX, dat was wair. Van Adams tyden tot dat liep die diluvie [de zondvloed, te associëren met Noach] wijt ende diep soe wast II^M II^C XLII jair. Ende dat cessierde totter tijt dat quam Abraham, des seker sidt. Adam leefden IX^C ind xxx jair. Zet levede IX^C ende XII jair. Matusalem leefde IX^C ende LXIX jair. Noe leefde IX^C ende L jair. Abraham had II^C ende xxv jair.

¶ Item van Adams tiden tot Abrahams tiden wast III^M I^C LXXXIII jair.

(Kroniek van Gelre; 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 214r)

We herkennen in deze passage een aantal namen/gebeurtenissen die refereren aan het christelijke idee van de Zes Wereldtijden (zie de cursiveringen in het volgende overzicht), een in Augustinus' *De civitate Dei* geïntroduceerde, en in de middeleeuwse historiografie gangbare indeling van de geschiedenis:²

Adam – Noach

Noach – Abraham

Abraham – David

David – Babylonische ballingschap

Babylonische ballingschap – geboorte Christus

Vanaf de geboorte van Christus

Het idee van de Zes Wereldtijden (*sex aetates mundi*) was algemeen geaccepteerd in de Middeleeuwen en keert in heel Europa terug in tal van historiografische teksten, zowel in het Latijn als in de volkstaal. Remco Sleiderink en Mark Visscher tonen aan dat het begin van de eerder geciteerde passage uit de kroniek van Gelre teruggaat op de eerste tien versregels van een reeds bestaande tekst (die in complete vorm twintig verzen telt).³ We vinden de rijmtekst onder meer terug in handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37 – een autograaf van heraut Beyeren uit de vroege vijftiende eeuw – temidden van korte rijmkroniekjes, genealogische lijsten en andere historiografische teksten.⁴ Hier volgen de eerste tien verzen van de betreffende tekst, waaruit de overeenkomsten blijken:

2 Augustinus, *De civitate Dei*, Bk. XXII, 30 (The Latin library, <<http://www.thelatinlibrary.com/august.html>> (25 april 2021).

3 Zie hun bijdrage in deze bundel (pp. 277–288).

4 J. Verbij-Schillings (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyeren*. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37, MVN 6 (Hilversum: Verloren, 1999), p. 141, tekst 10: Overzicht van vijf wereldtijden, aldus de moderne benaming op p. 54. Het citaat is door mij kritisch gemaakt. Het Haagse handschrift van heraut Beyeren kan op nog een andere manier – zij het indirect – in verband worden gebracht met het Berghse kroniekenhandschrift: het bevat een *Korte kroniek van Holland* die van invloed was op een stedelijke kroniek van Holland, die op zijn beurt van invloed was op de Hollandse kroniek in het Berghse kroniekenhandschrift (die op zijn beurt een Friestalige kroniek van de graven van Holland beïnvloedde). Voor nadere documentatie en bewijsvoering, zie W. van Anrooij, 'Dae cronika fan Hollandt. Bron en voorgeschiedenis van een Oudfries kroniekje', *It beaken*, 57 (1995), pp. 1–11. Vermeldenswaard in dit verband is nog dat heraut Beyeren als 'heraut Gelre' werkzaam was geweest aan het Gelderse hof tot ca. 1401/02, vgl. W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn eredes*, NLCM 1 (Amsterdam: Prometheus, 1990), pp. 56–67.

Van dier tijd dat was Adam
 Ghemaect eer God ter werelt quam
 So wast een ende vijftich hondert jair
 Ende negen en tnegentich, dats wair.
 Van Adams tiden tot dat liep
 Die [de]lovie wijd ende diep
 So wast der jaren XXII hondert
 Ende XLII, wie dats verwondert.
 Ende dat cesseerde van dier tijt
 Tot dat Abraham quam zeker sijt.⁵

Het eerste bericht over Gelre in de Gelderse kroniek is het overlijden van graaf Gerard III van Gelre (regeerde van 1207-1229) en diens stichting van de Munsterabdij, een cisterciënzerinnenklooster te Roermond:

¶ Int jair ons heren M^o CC^o XVI opter XI^m megeden dach starff greve Gerart van Gelre die stichte dat cloister tho Ruremunde.

(Kroniek van Gelre; 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 214v)

De wereldhistorische inleiding die voorafgaat aan dit bericht en die direct volgt op de reeds eerder geciteerde opening van de kroniek van Gelre luidt als volgt:

¶ Item Hector van Troyen regnierde voir Gaits gebuert XI^c xxx jair.

¶ Item die groite coninck Allexander die alle die werlt omvochten ende bedwongen had starff voir Gaits gheboirt III^c ende XIX jair.

¶ Item Julius Cesar starff voir Gaits geboirt LII jair.

¶ Item doe men screeff int jair ons heren VIII^c ende XV doe starff keyser Karle die tot Aken leget begraven ende hij de dat monster tot Aken ijrst maken.

¶ Int jair ons heren M^o XCIX began sunte Bernarts oirden.

¶ Int jair ons heren M^o ende XCIX wart Jherusalem verloist vanden Sarrasinen van heren Gadert van Lottingen [Lotharingen].

¶ Int jair ons heren X^c regnierde Gadert van Biloen.

¶ Int jair ons heren M^o C^o ende XX doe began die witte oirden premonstreit.

¶ Int jair ons heren M^o C^o LII starf die heilighe man sunte Bernart.

¶ Int jair ons heren M^o C^o XCVI doe began die oirden der drivoldicheit.

(Kroniek van Gelre; 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 214r-214v)

5 M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*, Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1981) merkt in haar beschrijving van de *Cronijck van Gelre* (nr. 144) – dat is de kroniek van Gelre die voorkomt in het Berghse kroniekenhandschrift – het volgende op: 'De mededelingen die niet over Gelre gaan, vertonen grote verwantschap met die in de *Kroniek van Brabant* (nr. 130). De verhouding tussen de *Cronijck van Gelre* en de *Kroniek van Brabant* zou nader onderzocht moeten worden.' Onder nr. 130 worden door Carasso-Kok twee handschriften genoemd, Brussel, KBR, IV 686 (zestiende eeuw) en Den Haag, KB, 71 C 12 (olim 1361) (achttiende eeuw). Bij het Haagse handschrift gaat het om een afschrift door Georges-Joseph Gérard op basis van een vijftiende-eeuws handschrift uit de verzameling van Verdussen dat niet meer voorhanden is, aldus Carasso-Kok. Opmerkelijk genoeg liep het vijftiende-eeuwse handschrift dat Gérard afschreef tot 1437, net dus zoals de kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift. De opening van de kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift – 'Vander tijt dat Adam [...] des seker sidt.' – stemt zo goed als woordelijk overeen met de opening van de kroniek van Brabant in het Brusselse handschrift IV 686 (met dank aan Ann Kelders van de KBR te Brussel, die zo vriendelijk was mij een foto te sturen van f. 2r van handschrift IV 686). Het spoor van de Negen Besten-traditie (de vijf namen) komt daar evenwel niet voor.

Afgezien van de vermelding van de stichting van diverse kloosterordes ('sunte Bernarts oirden'/cisterciënzers, 'die witte oirden premonstreit'/premonstratenzers en 'die oirden der drivoldicheit'/trinitariërs) en het overlijden van Bernardus van Clairvaux ('die heilighe man sunte Bernart') wordt de wereldhistorische inleiding van de kroniek van Gelre met de bijbelse Adam, Seth, Methusalem, Noach, Abraham en Christus uitgebreid met de vijf wereldlijke heersers Hector van Troje, Alexander de Grote, Julius Caesar, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. De eerste drie leefden vóór de geboorte van Christus, de twee andere daarna.

Zoals in de bijbelse namen de indeling in Zes Wereldtijden van Augustinus doorschemert, zo berust ook dit rijtje van vijf namen niet op willekeur. In deze bijdrage wil ik aannemelijk maken dat het achtereenvolgens noemen van Hector van Troje, Alexander de Grote, Julius Caesar, Karel de Grote en Godfried van Bouillon begrepen kan worden tegen de achtergrond van de traditie van de Negen Besten. Voordat ik daartoe overga, vraag ik eerst nog aandacht voor een verwante tekst, die net als de kroniek van Gelre in het Berghse handschrift afkomstig is uit de oostelijke Nederlanden: de stadskroniek van Kampen van de plaatselijke stadssecretaris Jacob Bijndop.

Jacob Bijndop en de stadskroniek van Kampen

De kroniek van Kampen (*De annalibus quaedam*) van Jacob Bijndop kan worden getypeerd als de vroegste stadskroniek uit de Lage Landen.⁶ De tekst is geschreven vanuit het perspectief van een Kamper stadsklerk en is overgeleverd in autograaf. De kroniek beslaat f. 249r-266v in het zogenoemde 'Liber diversorum c' (Kampen, Stadsarchief, Oud-Archief 11), een convoluut uit de zestiende eeuw waarin allerlei vijftiende- en zestiende-eeuwse stedelijke documenten en kopieën zijn samengebonden.⁷ Tot in het midden van de zestiende eeuw werd Bijndops tekst meer dan eens van een vervolg voorzien door opeenvolgende plaatselijke secretarissen. Deze vervolgen zijn allemaal bewaard gebleven in het Liber diversorum. Het handschrift heeft zonder twijfel een functie gehad op het Kamper stadhuis.

Bij vergelijking van de kroniek van Gelre en de Kamper kroniek kan om te beginnen worden vastgesteld dat het in beide gevallen om historiografische teksten gaat met een annalistische opzet. De kroniek van Bijndop wint het qua omvang van de kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift. Ook de items die Bijndop opneemt zijn gemiddeld een stuk langer dan die in de Gelderse kroniek. Gaat het bij de kroniek van Gelre om wetenswaardigheden over het hertogdom Gelre, met bijzondere aandacht voor de hertogelijke dynastie, in Bijndops kroniek staat de geschiedenis van Kampen centraal (inclusief juridische aangelegenheden), zij het ook hier in de context van aanpalende vorstendommen en naburige of verder weg gelegen steden.

Hoewel de inhoudelijke oriëntatie van beide kronieken dus verschillend is, hebben ze ook

6 Nader over de tekst: P. Bakker, 'De oudste stadskroniek van Nederland? Stadssecretarissen schrijven geschiedenis', *Kamper Almanak. Cultuur historisch jaarboek 2012*, pp. 61-81. Bakker onderzoekt deze materie in zijn proefschrift, dat in 2020 is verdedigd aan de VU te Amsterdam. Een handeldeditie is in voorbereiding.

7 De vroegste verwijzing in het Liber diversorum c is van 1399, de laatste van 1553. Voor een uitgebreid inhoudsoverzicht, zie J. Don, *De archieven der gemeente Kampen*, dl. 1, *Het Oud-Archief* (Kampen: Gemeente Kampen, 1963), pp. 132-134. Zie voor een recente editie van de kroniek van Kampen: P. Bakker (ed.), *Kroniek van Kampen (De annalibus quaedam)*, <<https://kroniekvankampen.huuygens.knaw.nl/>> (25 april 2021). In het volgende wordt telkens naar deze editie geciteerd (soms met een kleine aanpassing), waarbij ik toevoegingen door anderen aan de kroniek achterwege laat.

passages met elkaar gemeen. Dat geldt onder meer voor de wereldhistorische inleiding waarmee de kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift opent en die vooraf gaat aan de regionale geschiedenis. Deze komt zo goed als woordelijk overeen met de (al eerder geciteerde) inleiding van de kroniek van Bijndop. Men vergelijk de navolgende passages:

Vander tijt dat Adam gemaect was eer Got ter werlt quam soe wasset eenendvijftich jair ende XCIX, dat was wair. Van Adams tyden tot dat liep die diluivie [de zondvloed, te associëren met Noach] wijt ende diep soe wast II^m II^c XLII jair. Ende dat cessierde totter tijt dat quam Abraham, des seker sidt. Adam leefden IX^c ind XXX jair. Zet levede IX^c ende XII jair. Matusalem leefde IX^c ende LXIX jair. Noe leefde IX^c ende L jair. Abraham had II^c ende XXV jair.

¶ Item van Adams tiden tot Abrahams tiden wast III^m I^c LXXXIII jair.

(Kroniek van Gelre; 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 214r, cursivering WvA)

Adam onse irste older ende vaeder leefde IX^c ende XXX jaren.

Van Adam thent dat diluivium quam, dat is dat alle werelt verdranck, uutgesacht Noe mit den sijnen, soe weren ende verleben II^m C ende VI jaren.

Seth, Adams soen leefde IX^c ende XII jaren.

Mathusalem leefde IX^c LXIX jaren.

Noe leefde IX^c L jaren.

Abraham II^c XXV jaren.

(Jacob Bijndop, *De annalibus quaedam*; Kampen, Stadsarchief, Oud-Archief 11, f. 249r, cursivering WvA)

Niet alleen de inleidende passage over de Zes Wereldtijden vertoont overeenkomsten. Dat geldt ook voor de direct erop volgende (ook al eerder geciteerde) passage over de vijf wereldlijke heersers Hector van Troje, Alexander de Grote, Julius Caesar, Karel de Grote en Godfried van Bouillon:

¶ Item Hector van Troyen regnierde voir Gaits gebuert XI^c XXX jair.

¶ Item die groite coninck Allexander die alle die werlt omvochten ende bedwongen had starff voir Gaits gheboirt III^c ende XIX jair.

¶ Item Julius Cesar starff voir Gaits geboirt LII jair.

¶ Item doe men screeff int jair ons heren VIII^c ende XV doe starff keyser Karle die tot Aken leget begraven ende hij de dat monster tot Aken ijrst maken.

¶ Int jair ons heren M^c XCIX began sunte Bernarts oirden.

¶ Int jair ons heren M^o ende XCIX wart Jherusalem verloist vanden Sarrasinen van heren Gadert van Lottingen [Lotharingen].

¶ Int jair ons heren X^c regnierde Gadert van Biloen.

¶ Int jair ons heren M^o C^o ende XX doe began die witte oirden premonstreit.

¶ Int jair ons heren M^o C^o LII starf die heilighe man sunte Bernart.

¶ Int jair ons heren M^o C^o XCVI doe began die oirden der drivoldicheit.

(Kroniek van Gelre; 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 214r-214v, cursivering WvA)

Hector van Troyen regnierde voir Goets gebuerte XI^c ende XXX jaren.

Alexander magnus starff voir Cristi gebuerte III^c XIX jaren.

Julius Cesar starff voir Cristi gebuerte LII jaren.

Karolus magnus, keiser van Romen, conyng van Vrancrijck, starff int jair ons heren VIII^c ende XV ende is begraven toe Aken in onser vrouwen kercke, die hie heeft doen tymmeren.

Godert van Bilion starff int jair ons heren XI^c ende verlossede Jerusalem van den Saracenen.

(Jacob Bijndop, *De annalibus quaedam*; Kampen, Stadsarchief, Oud-Archief 11, f. 249r, cursivering WvA)

De overeenkomsten roepen de vraag op wanneer de kroniek van Kampen kan worden gedateerd. De tekst moet in ieder geval zijn ontstaan in de periode dat Jacob Bijndop een dienstverband had als stadssecretaris van Kampen. Hij trad aan in 1466 (een precieze datum is niet bekend) en bleef actief tot op de dag van zijn dood, 1 februari 1482.⁸ De kroniek bevat door Bijndop genoteerde informatie waaruit blijkt dat hij er op 13 december 1481 nog aan werkte. Een nauwkeurige bestudering van de tekst maakt aannemelijk dat de kroniek in twee fasen ontstond in de periode 1478-1481. Bijndop schreef het eerste gedeelte (van Adam tot en met 1477) in 1478 of kort erna. Het tweede gedeelte, dat de jaren 1478-1481 beslaat, volgde in 1481. Gegeven het ontstaan van het Berghse kroniekenhandschrift ca. 1450-1460, volgt daaruit dat Bijndop voor de openingspassage over de Zes Wereldtijden en de erop volgende passage over de vijf wereldlijke heersers gebruik maakte van een al bestaande tekst.

De manier waarop de Kamper kroniek is opgeschreven in het handschrift maakt aannemelijk dat Bijndop over een voorbeeldtekst beschikte die liep van Adam tot 1437. Tussen de opeenvolgende items liet hij soms ruimte open om er op een later moment aanvullende informatie aan toe te kunnen voegen. Bij de manier waarop hij de tekst over de opeenvolgende folia verdeelde, onderscheidt het gedeelte van Adam tot 1437 (f. 249r-252r) zich van het gedeelte dat er direct op volgt. In het eerste geval liet hij op willekeurige plaatsen ruimte open, bij de berichten die erop volgen (tot 1462) koos Bijndop er bijna steeds voor een of meer items die betrekking hadden op hetzelfde jaar bovenaan de foliumzijde te noteren en de rest van het folium (soms ook de verso-zijde) leeg te laten.⁹ De 'behandeling' van de periode tot 1437, die anders is dan die van de periode erna, maakt aannemelijk dat Bijndop gebruik maakte van een tekst die liep tot 1437, waarbij het dan geen toeval zal zijn dat de kroniek van Gelre in het Berghse handschrift uitgerekend met een bericht over datzelfde jaar eindigt.¹⁰ De veronderstelling lijkt gewettigd dat Bijndops voorbeeldtekst in Gelre of in elk geval in het oosten van de Nederlanden circuleerde.

De traditie van de Negen Besten

Bij de Negen Besten-traditie gaat het om drie heidenen (Hector van Troje, Alexander de Grote en Julius Caesar), drie joden (David, Jozua en Judas Maccabeus) en drie christenen (koning Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon) die als samenhangend negental voorkomen in literatuur en beeldende kunst (Afb. 1).¹¹ De traditie kwam vanaf omstreeks 1300 tot ontwikkeling in de zuidelijke Nederlanden, verspreidde zich vanaf het midden van de veertiende eeuw over heel Europa en leefde voort tot in de achttiende eeuw. Met het oog op de visuele herkenbaarheid

8 Kampen, Stadsarchief, Oud-Archief 1 bevat onder meer het 'Olt officiatorium', waarin allerlei gegevens zijn verzameld over de aanstellingen en instructies van stedelijke overheidsdienaren over de periode 1399-1535. Ook over Bijndop vinden we er gegevens. In 1466 werd hij voor één jaar aangesteld (f. 154v.). In 1467 volgde een uitbreiding voor drie jaar (f. 154v.). Vanaf Pasen 1471 werd zijn aanstelling opnieuw verlengd, dit keer met zes jaar (f. 154v.). Vanaf Pasen 1476 kreeg hij een vaste aanstelling (f. 155r.). Zie voor het volgende W. van Anrooij, 'Jacob Bijndop (†1482) from Kampen on the invention of the art of printing', *Quaerendo*, 29 (1999), pp. 208-2018.

9 Van Anrooij, 'Jacob Bijndop', pp. 212-213.

10 Zie ook de voorafgaande noot 4.

11 Voor het volgende is gebruik gemaakt van W. van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), alwaar nadere verantwoording.

Afb. 1 De Negen Besten. Beeldengroep in het stadhuis van Keulen (ca. 1330). Foto © Raimond Spekking / CC BY-SA 4.0 (via Wikimedia Commons).

droegen de helden heraldische fabelwapens. Daarmee werden ze afgebeeld in handschriften en op houtsneden, gravures, wandtapijten, gebruiksvoorwerpen etc. In een hoofse context werden de Negen Besten opgevat als voorbeeldige ridders, maar in het geval van stedelijke receptie van het thema overheerste het idee dat het om rechtvaardige vorsten ging.

Voor het begin van de traditie wordt traditioneel verwezen naar *Les vœux du paon*, een Alexanderroman van de Lotharingse dichter Jacques de Longuyon, die dit werk in 1312/13 vervaardigde in opdracht van Thybaut van Bar, bisschop van Luik. Elders heb ik de hypothese verdedigd dat niet Jacques de Longuyon, maar Jacob van Maerlant aan het begin van de Negen Besten-traditie staat, met het Middelnederlands gedicht *Van neghen den besten*.¹² Dit gedicht is geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven in vier handschriften uit de zuidelijke Nederlanden, drie uit de veertiende eeuw en één uit de vijftiende.¹³ In *Van neghen den besten* legt de dichter in de proloog uit waarom hij deze ridderlijke helden bij elkaar heeft gezet. Van elk van hen geeft hij een biografie van tientallen versregels, compleet met de aanduiding wanneer ze leefden. Aan het eind van het gedicht maakt de dichter duidelijk waar het hem om te doen is: hij roept ridders op om een voorbeeld te nemen aan de Negen Besten, die uit het goede ridderlijke hout zijn gesneden. In een tijd waarin de christenen nog maar pas uit het Heilige Land waren verdreven (Akko, 1291) was dat een begrijpelijke oproep. De laatste held, Godfried van Bouillon, had getoond hoe het moest tijdens de Eerste Kruistocht. Het leidt geen twijfel dat de Negen Besten in de Middeleeuwen werden opgevat als historische figuren.

Willem vanden Mortre, griffier van de schepbank in het Brabantse Ukkel, was bekend met

12 Voor een uitwerking van de hypothese dat Jacob van Maerlant aan het begin stond van de traditie, zie Van Anrooij, *Helden van weleer*. J.F. van der Meulen, 'Jaques ou Jacob. Le Nord en l'invention des Neuf Preux', in H. Bellon-Méguelle, O. Collet, Y. Foehr-Janssens et al. (red.), *La moisson des lettres. L'invention littéraire autour de 1300, Texte, codex & contexte 12* (Turnhout: Brepols, 2011), pp. 105-129 verdedigt de traditionele opvatting.

13 D. Hogenelst, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*, NLCM 16 (Amsterdam: Prometheus, 1997), 2 dln., II, R33 geeft verwijzingen naar handschriften en edities. Zij gaat nog uit van drie tekstgetuigen. Sporen van een vierde handschrift zijn onlangs in een boekband aangetroffen door Erik Kwakkel (Vancouver). Hij dateert de fragmenten in het tweede kwart van de veertiende eeuw. De kopiist is volgens Kwakkel een bekende: van hem is ook handschrift Leiden, UB, Ltk. 208, waarin de proloog van het lange Negen Besten-gedicht is overgeleverd. Een publicatie is in voorbereiding.

het gedicht *Van neghen den besten*.¹⁴ In een optekening in de volkstaal van het recht van Ukkel, dat als algemeen landrecht van Brabant fungeerde, nam hij in 1337 een chronografische passage op geënt op de Negen Besten. Deze begint als volgt: 'Dit sijn IX de beste, drye joden, drye heydine, drye kerstynne.' Daarna volgen de negen namen, maar nu in de gebruikelijke volgorde (dus eerst de drie heidenen en pas daarna de drie joden, dus anders dan de inleidende zin suggereert), en geeft hij per held het aantal jaren, meestal ten opzichte van de geboorte van Christus, hetzij ervoor of erna. Ook hier dus weer die historische precisie. In de juridische context waarin Willem vanden Mortre de Negen Besten opnam, zal hij ze hebben opgevat als rechtvaardige heersers.¹⁵

Van neghen den besten is op zeker moment bewerkt, vermoedelijk in Holland, tot een kortere tekst van 72 verzen (negen strofen van acht verzen), waarin in kort bestek de afkomst, heldendaden en het sterfjaar van de negen besten zijn opgenomen.¹⁶ Dit korte Negen Besten-gedicht is bewaard gebleven in vier handschriften, drie keer compleet, één keer fragmentarisch.¹⁷ Alle vier de handschriften zijn ontstaan in Haarlem, twee van de vier zijn van dezelfde kopiist. Het korte Negen Besten-gedicht komt in deze vier handschriften voor in (wisselende) combinatie(s) met een Haarlemse kroniek (tot 1328), een kroniek over de graven van Holland (tot 1398), en handvesten, keuren en privileges.

Gerard Bouwmeester heeft de vier handschriften met het korte Negen Besten-gedicht en de (toen nog) drie handschriften met de lange Negen Besten-tekst als verzamelhandschriften onderzocht.¹⁸ Zijn algemene bevinding was dat de Negen Besten-teksten vaak zijn overgeleverd in combinatie met historiografische teksten. Die bevinding kan worden uitgebreid: de Negen Besten, historiografie en recht combineren goed met elkaar.¹⁹ Laten we in dit verband niet vergeten dat veel kronieken te maken hebben met de legitimatie van machtsaanspraken.

De Negen Besten en de Gelderse kroniek in het Berghse kroniekenhandschrift

De Gelderse kroniek in het Berghse kroniekenhandschrift wordt niet gecombineerd met een tekst over de Negen Besten, maar vijf van de helden komen opeenvolgend voor in de tekst zelf.

14 W. van Anrooij, 'Een vroege receptiegetuige van het gedicht *Van neghen den besten*', *Millennium*, 9 (1995), pp. 3-13, voor nadere details en verantwoording.

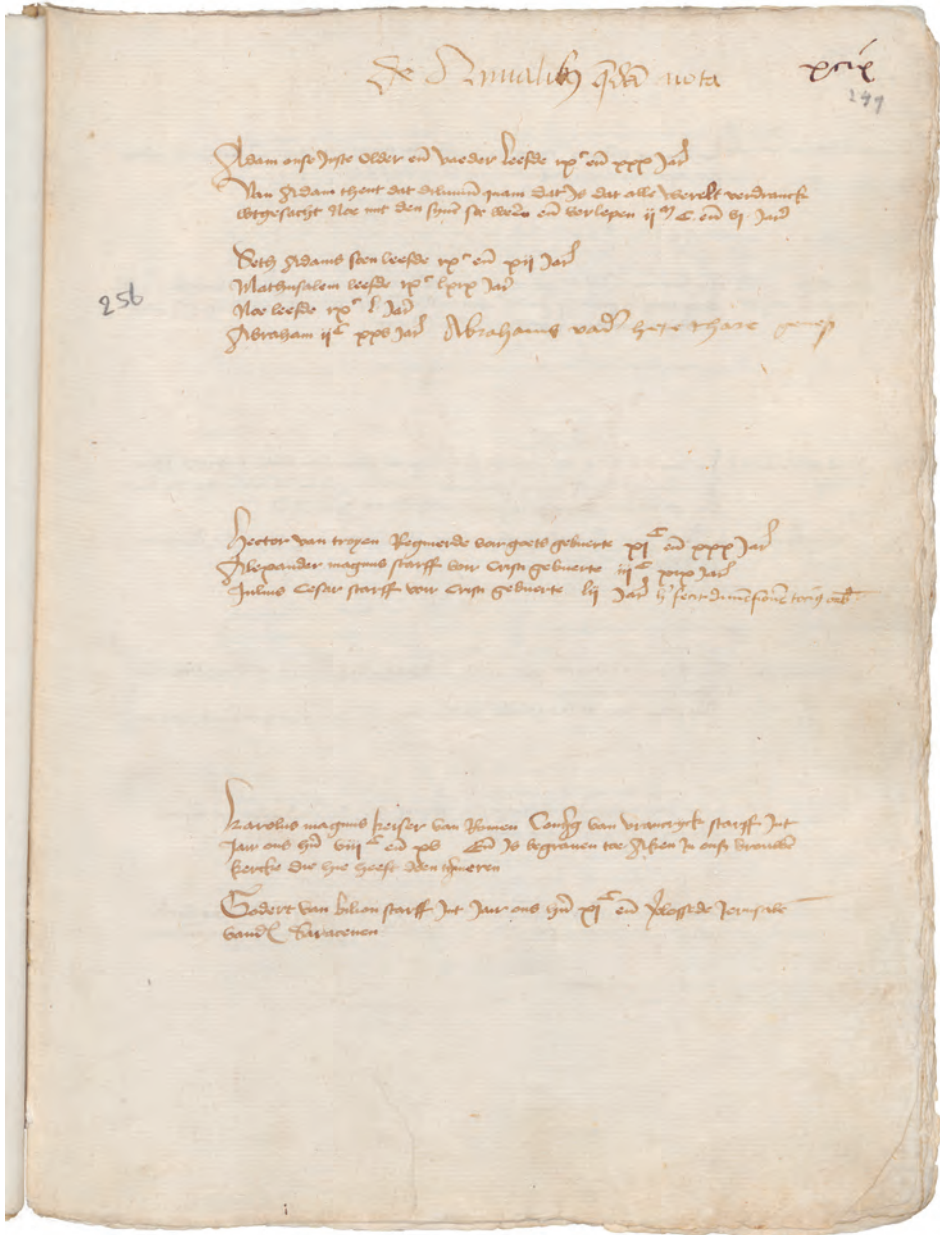
15 Zo interpreteer ik ook de aanwezigheid van de Negen Besten als beeldengroep in het stadhuis van Keulen (ca. 1330): ze maken deel uit van een omvangrijker, op rechtspraak toegespitst iconografisch programma (Van Anrooij, *Helden van weleer*, pp. 39-41). Met de verwijzing naar de Negen Besten in *Der leken spiegel* (1325/30) van de Antwerpse stadssecretaris Jan van Boendale bevinden we ons andermaal in de stedelijke context van bestuur en rechtspraak (*idem*, pp. 38-39). Hetzelfde geldt voor de eerder ter sprake gebrachte Jacob Bijndop uit Kampen.

16 Van Anrooij, *Helden van weleer*, p. 202.

17 Het betreft: Den Haag, KB, KA 110 (1475/1500), zelfde kopiist als Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Stadsarchief Rood 21 (zie hieronder); Den Haag, KB, KA 155 (ca. 1500); Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Stadsarchief Rood 21 (1475/1500), zelfde kopiist als Den Haag, KB, KA 110 (zie hierboven); Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Stadsarchief Rood 22 (begin zestiende eeuw) (incompleet). De informatie over de handschriften is ontleend aan de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, <<https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/collection/bnm>> (25 april 2021) en aan de *Narrative Sources*, <www.narrative-sources.be> (25 april 2021). De tekst komt voor als sproke in Hogenelst, *Sproken en sprekers*, II, R 328.

18 G. Bouwmeester, 'The Nine Worthies in Middle Dutch miscellanies', in B. Burrichter, M. Däumer, C. Dietl et al. (red.), *Aktuelle Tendenzen der Artusforschung* (Berlijn/Boston: Walter de Gruyter, 2013), pp. 347-360.

19 Zie ook de voorafgaande noot 14.

Afb. 2 De drie heidenen en twee van de drie christenen uit de Negen Besten-traditie, van elkaar gescheiden op de eerste foliumzijde van de kroniek van Kampen (De annalibus quaedam) van Jacob Bijndop. Kampen, Stadsarchief, Oud-Archief 11, f. 249r. Collectie Stadsarchief Kampen.

Ze sluiten aan op de passage waarin de Zes Wereldtijden doorschemeren, die loopt tot aan de geboorte van Christus. Daarop volgen de drie heidenen (Hector van Troje, Alexander de Grote en Julius Caesar), die alle drie leefden vóór het begin van de jaartelling. Daarmee wordt dus in feite de chronologie verbroken. Van de drie christenen ontbreekt koning Artur, maar de reeks vervolgt met Karel de Grote en Godfried van Bouillon.

De auteur van de kroniek van Gelre – dat is niet noodzakelijk de kopiist-samensteller van het Berghse kroniekenhandschrift – lijkt zich bij het kiezen van zijn stapstenen door de geschiedenis aan het begin van de tekst bewust of onbewust onder meer te hebben laten leiden door het namenrijtje van de Negen Besten, dat hij vermoedelijk uit zijn hoofd kende. Hij voelde zich niet verplicht de namen van alle negen helden te gebruiken. Jacob Bijndop uit Kampen herkende achter de vijf namen de traditie van de Negen Besten: hij liet ruimte open in het handschrift vóór en na de drie heidenen, waardoor ook de twee christenen apart kwamen te staan (Afb. 2).²⁰

Met de Zes Wereldtijden en vijf van de Negen Besten als opmaat werd de Gelderse geschiedenis in een breder historisch perspectief geplaatst, eenvoudigweg door een aantal hoofdfiguren uit de geschiedenis achter elkaar te plaatsen. De glans van de illustere namen uit het verleden straalde af op de Gelderse dynastie. De Gelderse geschiedenis raakte zo op tekstueel niveau verbonden met de wereldgeschiedenis. Toen de Gelderse kroniek vervolgens werd opgenomen in het Berghse kroniekenhandschrift en werd gecombineerd met andere kronieken kwam de Gelderse geschiedenis opnieuw in een bredere context terecht, nu in die van de pausen- en keizers-geschiedenis en van een aantal omringende geestelijke en wereldlijke vorstendommen.

20 De open ruimtes waren bedoeld voor latere aanvullingen.

Het Berghse kroniekenhandschrift is een lijvig geschiedenisboek uit de late Middeleeuwen waarin tal van historiografische teksten bijeen zijn gebracht. Daaronder bevindt zich de vroegste thans bekende kroniek van Gelre. Het handschrift bevat tevens een reeks gedeeltelijk gekleurde pentekeningen en representatieve afbeeldingen van heersers, waaronder een van de hertog van Gelre, naar het zich laat aanzien in een realistische setting. Het is vermoedelijk tot stand gekomen in Gelre, kort na het midden van de vijftiende eeuw. Voorin bevindt zich het wapen van de heren van den Bergh, die tot de entourage van de Gelderse hertogen behoorden. Het is daarom bijzonder dat Huis Bergh in 2017 erin slaagde het handschrift, dat zich eeuwenlang in privébezit bevond, aan te kopen en aan de handschriftencollectie toe te voegen. Sinds de verwerving heeft een team van specialisten uit binnen- en buitenland zich verdiept in dit laatmiddeleeuwse geschiedenisboek. Dat leidde tot uiteenlopende beschouwingen over ontstaan, inhoud en functioneren van het handschrift. De resultaten van hun samenwerking zijn verzameld in deze bundel.

Het Berghse kroniekenhandschrift

